

գանձագին և եկեղեցական հողերից կային նաև գյուղական համայնքին պատկանող ազատ հողեր, որոնք հարկ էին վճարում ուղղակի պետական գանձարանին:

2. ՇԻՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ: ՀԱՐԿԵՐԸ

Ինչպես հողատիրության ձևերի, այնպես էլ շինականի իրավական վիճակի մեջ արաբական տիրապետությունը ոչ թե ուղղակիորեն, այլ անուղղակի ճանապարհով փոփոխություններ մտցրեց: Արաբը նոր տնտեսաձև չէր կարող բերել, այլ ընդհակառակը, ինքն իր նվաճած երկրներից շատ բան ընդօրինակեց, այսուամենայնիվ, արաբական տիրապետության ժանր շրջանը ցնցեց Հայաստանը և ազդեց առաջին հերթին հիմնական արտադրողի՝ շինականի կյանքի գոյավիճակի վրա:

Նախկինի նման գյուղացիության մեծամասնությունը կազմում էին գյուղական համայնքներում ապրող շինականները, սակայն վերջիններիս վիճակը որոշ փոփոխությունների էր ենթարկվել: Արաբների կեղծբիշ քաղաքականությունը և ապստամբություններին հետևող նրանց ասպատակություններն անապահով վիճակի մեջ էին դրել հայ շինականին, և նա հովանավորություն էր փնտրում ուժեղ իշխանների մոտ: Բացի դրանից, ավելի անապահով էր նրա վիճակը նաև այն պատճառով, որ ծանր հարկերը նրան ամեն ընդհանուր էին արաբ հարկահանների ձեռքը: Այս բոլորի հետևանքով հայ շինականն աստիճանաբար առավել կախման մեջ ընկավ թե՛ տեղական և թե՛ օտար իշխաններից:

Կար նաև ազատ շինականների մի փոքրաթիվ շերտ, որը ենթակա և հարկատու լինելով պետությանը, կախված չէր ֆեոդալ հողատերերից և իրեն պատկանող հողակտորներին տիրում էր ժառանգաբար, ուստի այդպիսի շինականները կոչվում էին «հայրենատէրք»:

Բացի շինականի հիմնական զանգվածից, որ արդեն որոշ կախման մեջ էր, կային ազարակների մշակներ, որոնք, բնականաբար, մեծ չափով կախման մեջ էին հողատեր իշխաններից և մոտենում էին ճորտային վիճակին: Կարծիք կա, որ ազարակների մշակներն իրենց ծագումով ստրուկներ էին, որոնք պատերազմների ժամանակ գերեվարության և այլ ճանապարհներով բերվում էին և ամրացվում հողին:

Հայ իշխանները, որոնք մասնակցում էին արաբական խալիֆայության՝ խազարների և այլոց դեմ մղված պատերազմներին, իրենց հետ բերում էին ստրուկներ, այսպես, Հայոց իշխան և սպարապետ Աշոտ Բագրատունին Օմայյան Մրուան փոխարքայի հետ խազարների դեմ մղված կռվում հաղթելուց հետո, ստացավ բերված գերիների մի մասը՝ ժառանգել ու աղախիններ²⁴, այսինքն ստրուկներ ու ստրկուհիներ, որոնց բաժանեց նաև Հայաստանի երկվելի իշխաններին: Ստրուկներ ունեին ոչ միայն նախարարները, այլև եկեղեցիին:

Ստրկությունը մեծ չափերով տարածված էր Օմայյան խալիֆայության մեջ: Ասորիքում, Արարիայում և այլ երկրներում, որպես հետևանք նվաճումների ժամանակ կատարված գերեվարության, նվաճող արաբ զորավարները հարյուր հազարներով գերիներ էին բերում: Այսպես էր եղել, օրինակ, հյու-

²⁴ Տե՛ս 2. Մանադյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 87—89, 135—137 և հետ.

սիսային Աֆրիկայի կամ Միջին Ասիայի նվաճումից հետո և այս գերինների զգալի մասը ստրուկ էր դարձել: Բացի գերեվարությունից, ստրուկներ էին ձեռք բերվում նաև ստրկավաճառության միջոցով: Ամեն մի Օմայան իշխանի համար հազար ստրուկ ունենալը շատ սովորական երևույթ էր:

Ըստ մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ, շարիաթ) ոչ միայն մահմեդականը չէր կարող ստրուկ դառնալ և վաճառվել, այլև քրիստոնյան, եթե պայմանագրով խալիֆայության հպատակ էր (զիմմի): Սակայն, երբ ապրսաամություն էր ծագում, այս կարգը խախտվում էր: 640 թ. արշավանքի ժամանակ Հայաստանը դեռևս նվաճված չէր և, ըստ Սեբեոսի վկայության, արաբները 35 հազար գերի տարան Ասորիք: Հայաստանը հպատակեցնելուց հետո ամեն մի ապստամբության ժամանակ արաբները գերի էին տանում Ասորիք կամ Միջագետք և այնտեղ մեծ մասամբ ստրկացնում: 850 թ. ապստամբությունը ճնշելուց հետո Բուղան Հայաստանից մի քանի անգամ գերյալների կարավաններ ուղարկեց խալիֆայության մայրաքաղաք՝ Սամառա:

Գերի տարված ուսմիկ տղամարդիկ օգտագործվում էին թե ուղմական ծառայության մեջ՝ առավելապես դումակում և թե ծանր աշխատանքներում, իսկ կանայք դառնում էին հարճեր: VII դարի վերջում Հայաստանի վերջնական նվաճման ժամանակ Սիսականի պատրիկի գերի տարված դուստրն ամուսնացել էր Ուսայդ ալ-Սուլամի զորավարի հետ, և նրանից ծնված որդին՝ Եզիդ իբն-Ուսայդը Աբբասյանների օրոք Արմինիայի ոստիկան դարձավ:

Արաբական խալիֆայության մեջ բազմահազար ստրուկների մեծամասնությունը (իսկ ստրկուհիները գրեթե ամբողջովին) տնային ստրուկներ էին, ընդ որում հարճից ծնված տղան դառնում էր հոր ժառանգորդը: Այն ստրուկները, որոնք դառնում էին ուղմիկներ (մամլուք), առաջ զնալով բարձր աստիճանների էին հասնում:

Ահա այս հարցում Հայաստանն արմատապես տարբերվում էր խալիֆայության այլ երկրներից, և հակառակ տիրող ավատական կարգերի արևելյան բնույթին, Հայաստանը, կարելի է ասել, «արևելյան» ստրկություն չունեցավ: Հայաստանի քրիստոնեական եկեղեցին թույլ չտվեց, որ արևելյան մահմեդական աշխարհին բնորոշ ստրկությունը տարածվի Հայաստանում:

Արաբական նվաճումների հենց սկզբնական շրջանից նվաճված ժողովուրդների հետ կնքված հպատակության դաշնագրերում, լինեն դրանք վերին Միջագետքում, թե Հայաստանում կամ Վիրքում, արաբների առաջին և գլխավոր պահանջը միշտ շիզիան (գլխահարկ) էր²⁵:

Աբդ ալ-Մալիք խալիֆայի օրոք (685—705) հարկային սիստեմը կազմակերպվեց և ձևավորվեց: Ջիզիան, որը մինչ այդ սուսկ հարկ էր նշանակում, վերջնականապես գլխահարկի իմաստ ստացավ, իսկ խարաջը՝ հողահարկի²⁶, Գլխահարկը ծանրացվեց, իսկ հողահարկը պարտադիր դարձավ բոլորի համար՝ թե քրիստոնյաների, հրեաների ու հեթանոսների, թե մահմեդականների: Բացի դրամական հարկից, գանձվում էր բնահարկ, որի շափի մասին Հայաստանում Սամուել Անեցին գրում է. ամեն տնից 3 մոզ (մոտավորապես 2 փութ) մաղած ցորեն, մեկ ձիատուրակ, մեկ պարան և մեկ ձեռնոց²⁷:

²⁵ Beladsort, p. 174, 200, 201.

²⁶ Ph. Nitti, History of the Arabs, London, 1958, p. 171.

²⁷ Սամուել Անեցի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 82:

Օմայյան Հիշամ խալիֆայի օրոք²⁸ գլխահարկը, որը մինչ այդ գանձվում էր ըստ երդի (տան, գերդաստանի), դարձավ ըստ շնչի (ըստ գլխի), մեծապես ծանրացնելով հայ շինականի վիճակը:

Սակայն ոչ մի ժամանակ հարկերն այնպիսի անտանելի չափերի չէին հասել, ինչպես Աբբասյանների օրոք: Նահանգներում նրանց վարած քաղաքականության մասին խոսելիս, պատմիչների տեղեկությունները գլխավորապես հարկային կեղեքումների շուրջն են պտտվում:

Ղևոնդ պատմիչի այն խոսքերը, թե Մահմեդը իր հետևորդներին կտակել էր «կերեք երկրի ընտրյալների միսը և խմեցեք հզորների արյունը»²⁹, շատ լավ կարող է բնորոշել հենց արբասյան ժամանակաշրջանի հարկային քաղաքականությունը:

Ղևոնդի որոշ ակնարկներից երևում է, որ գլխահարկն ըստ շնչի գանձելու սկզբունքը հետևողականորեն և խիստ կերպով կիրառվել է հենց առաջին Աբբասյան Աբու-Աբբասի ժամանակից սկսած³⁰: Նրա եղբայրը՝ Արմինիայի, Ատրպատականի և Վերին Միջագետքի փոխարքա Աբու Ջաաֆարը, անձամբ շրջում էր Հայաստանի գավառներում, հարկ պահանջում նույնիսկ մեռածների համար և կապարե կնիք էր կախում վճարողների պարանոցի³¹:

Գլխահարկը վճարում էին չափահաս քրիստոնյաները, ընդ որում կանայք լրիվ ազատված էին: Հոգևորականները սկզբունքորեն նույնպես ապահարկ էին, սակայն հարուստ վանականներից երբեմն վերցնում էին գլխահարկ, բացի դրանից մերթ ընդ մերթ կողոպտում էին վանքերը: Երեխաներն ու ծերերը ազատված էին, ինչպես նաև կուլրերը, լուսնոտները, խելագարները, հաշմանդամները, ստրուկները: Գլխահարկը պարտավոր էին վճարել չափահաս և առողջ տղամարդիկ:

Ըստ մահմեդական իրավագիտության, գլխահարկի չափն էր մեկից չորս դինար՝ ոսկեդրամ օգտագործող երկրների համար (Եգիպտոս, Ասորիք), իսկ արծաթ դրամ (դիրհեմ) օգտագործող երկրների համար (Միջագետք, Իրան և մասամբ Հայաստան) պետք է մեկ դինարը մոտավորապես 12 դիրհեմ հաշվեին: Հաճախ գլխահարկը նշանակվում էր ըստ վճարողի նյութական վիճակի: Քրիստոնյա հասարակությունը բաժանվել էր երեք խմբի. հարուստները վճարում էին 48 դիրհեմ, միջակները՝ 24, իսկ աղքատները՝ 12³²: Հայաստանի համար մենք չունենք գլխահարկի ընդհանուր գումարի մասին տեղեկություններ, սակայն Ժ. Լորանը ենթադրաբար հաշվելով գտնում է, որ Հարունի օրոք վճարված 13 միլիոն դիրհեմի 9 միլիոնը գլխահարկ է:

Գլխահարկը պետք է վճարվեր տարին մեկ անգամ և քրիստոնյա (ոչ մահմեդական) հպատակը պարտավոր էր այն անձամբ վճարելու հարկահան պաշտոնյային: Գլխահարկը լինում էր միայն դրամական:

Հարկերն ըստ շնչի գանձելու սկզբունքը քայքայում էր հայ շինականի նահապետական գերդաստանը, որն աստիճանաբար տրոհվեց մանր միավորների: Քայքայված մանր տնտեսություններն առանձին-առանձին շատ թույլ

28 Հ. Նալբանդյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում՝ «Երանոս» հաս. գիտ., 1954, № 2, էջ 77—79:

29 Ղևոնդ, էջ 125:

30 Նույն տեղում, էջ 127:

31 Հ. Նալբանդյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, էջ 79—80:

32 Տե՛ս Abu Yusuf, Kitab al-khara], p. 69.

էին, հետևաբար ազատ երկրագործն ակամայից կախման մեջ էր ընկնում հողատեր նախարարից:

Հարուն ալ Ռաշիդի իշխանության տարիներին (786—809) Արմինիա ոստիկանությունը վճարում էր 13 միլիոն դիրհեմ (արծաթ) տարեկան հարկ: Բնականաբար այդ հսկայական գումարի կեսից ավելին բուն Հայաստանն էր վճարում, քանի որ ըստ տարածության նա էր ամենախոշոր միավորը ոստիկանության մեջ:

Աբբասյանները ոչ միայն մեծ շահով ավելացրել էին հարկերը (մանավանդ հողահարկը), այլև առաջնակարգ նշանակություն էին տալիս դրամական հարկին, որի հետևանքով ոսկու և արծաթի ճգնաժամ ստեղծվեց: Պատմիչները պարզ գրում են՝ «հատա գիւտ արծաթոյ յաշխարհէս Հայոց»³³: Շինականն արծաթ ձեռք բերելու համար բնականաբար ստիպված էր վաշխառուներին դիմել և ի վերջո շղիմանալով անտանելի վիճակին, ապաստանում էր լեռներն ու քարայրերը և կամ ապստամբում, սպանելով առաջին հերթին հենց արաբ հարկահաններին:

Կիրառվում էր նաև մարդահարկը (խաշար, պարտադիր ձրի շինարարական աշխատանք): Եզիդ իբն Ուսայդ ոստիկանը (752—754) Կարնո քաղաքը Բյուզանդիայից վերագրավելուց հետո, քանդված պարիսպները բնակիչներին վերակառուցել տվեց մարդահարկի միջոցով: Նվաճված ժողովուրդները պարտավոր էին տալ նաև պարենատուրք, այսինքն կերակրել արաբական կայսրոներին և օթևան տալ զինվորներին:

Եկեղեցականները թեև տեսականորեն հարկերից ազատ էին³⁴, սակայն իրականում նրանք պարտավոր էին պարբերաբար ընծաներ տալ ոստիկաններին, այլապես նրանց բացելուց կողոպտում էին: Ըստ Ղևոնդ պատմիչի, Սուլայման ոստիկանի օրոք նրա փեսան՝ գլխավոր հարկահան Իբն Դոկեն (հավատուրաց հուլյն) Դվինի հայրապետանոցի հոգևորականներին հավաքում և պահանջում է իրեն հանձնել եղած հարստությունը: Նրա առջև դիպում են անշահի հարստություն³⁵, որից նա ցանկացածը հափշտակում է: Աբբասյանները հաճախ հրաժարվում էին վճարել Հայոց հեծելազորին հատկացված տարեկան ռոճիկը և պարտավորեցնում էին հայ նախարարներին իրենց միջոցներով պահել հայկական հեծյալ զորամասերը:

Ամենասարսափելին այն էր, որ VIII դարի երկրորդ կեսում արաբ հարկահաններն անձամբ էին շրջում հայկական զավառներում և օրինական ու ապօրինի միջոցներով կողոպտում շինականներին: Արաբ հարկահաններն իրենց թույլ էին տալիս ամեն տեսակ կամայականություններ: Այդ երևույթի մասին վկայում է արաբ մատենագիր Աբու Յուսուֆը, խալիֆայության մեջ կիրառվում էր նաև հարկերը կապալով տալու սիստեմը, որը նույնպես շարաշահումների առիթ էր տալիս:

Արմինիայի տարեկան հարկի ու նրա շահերի մասին հաղորդումներ կան մի քանի արաբ մատենագիրների մոտ, իսկ հայ պատմիչներից միայն Սամուել Անեցի է որոշ տեղեկություններ տալիս:

IX դ. աշխարհագրագետ Իբն Խորդադբեհը վկայում է, որ Արմենիան տա-

³³ Ղևոնդ, էջ 139:

³⁴ Սամուել Անեցի, էջ 82:

³⁵ Ղևոնդ, էջ 169:

րեկան վճարում է 4 միլիոն դիրհեմ³⁶, Դարի վերջին ու X դարի սկզբին ստեղծագործող Իբն ալ-Ֆալհիհը նշում է, որ այն 2 միլիոն 33 հազար 985 դիրհեմ է³⁷, իսկ X դարի սկզբի աշխարհագրագետ Կուդաման հիշում է Արմինիայի համար 4 միլիոն և Տարոն երկրամասին՝ 100 հազար դիրհեմ³⁸, ուստի ընդհանուրը կազմում է 4 միլիոն 100 հազար դիրհեմ: Վերջինս նախքան ամբողջ խալիֆայության հարկերի ցուցակը հիշելը զգուշացնում է, որ դա 204 (819—820) հիշրի թվականի հարկացուցակն է: Արմինիայի տարեկան հարկը, բնահարկի հետ միասին հիշում են X դարի մատենագիր Ջահշիյարին³⁹ ու XIV դարի հայտնի պատմիչ Իբն Խալդունը⁴⁰, ընդ որում նշվում է, որ դա Հարուն ալ-Ռաշիդի (786—809) շրջանի հարկացուցակն է: Այս ցուցակում Արմինիայի տարեկան հարկը 13 միլիոն դիրհեմ է:

Հարկավ այս բոլոր տեղեկությունները վերաբերում են միայն արբասյան ժամանակաշրջանին: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ Մանսուր և Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆաների օրոք Արմինիայի տարեկան հարկը 13 միլիոն դիրհեմ էր: Մամունի օրոք դա իջավ 4 միլիոն 100 հազարի, իսկ Իբն ալ-Ֆալհիհի հիշած 2 միլիոն 33 հազար 985 դիրհեմը, հավանաբար, կարճ ժամանակով (զուցե Մամունի վերջին տարիներին կամ երկու հաջորդների՝ Մուտասսիմի (833—842) և Վասիկի (842—847) օրոք վճարված հարկագումար է: Մուտավաքքի ժամանակ (847—861) հարկերը նորից բարձրացան և զուցե այս շրջանին է վերաբերում Իբն Խորդադեբհի հիշած 4 միլիոնը:

Հայաստանի տուրքերի մի մասը վճարվում էր բնահարկի ձևով: Օմայյան ժամանակաշրջանում բնահարկի հիմնական տեսակը ցորենն էր:

X դարի արաբ մատենագիր Ջահշիարիի հարկացուցակում Հայաստանը արբասյան ժամանակաշրջանում որպես բնահարկ տալիս էր «մահֆուրա» գորգեր՝ քսան հատ, գունազարդ (ռակմ) գործվածքեղեն՝ հինգ հարյուր ութսուն կտոր, աղած, մշակված ձուկ՝ տաս հազար ութի (լիտր), տառեխ՝ տաս հազար ութի, բազեններ՝ երեսուն հատ, ջորիներ՝ երկու հարյուր հատ⁴¹:

Ջահշիարիի այդ հարկացուցակում բնահարկի մեջ առաջինը հիշվում է 20 գորգը, որը մահֆուրա էր կոչվում: Արաբ մատենագիրների որոշ տվյալներից երևում է, որ մահֆուրա էին կոչվում Կարնո քաղաքում պատրաստված գորգերը և դրա համար էլ առանձին մատենագիրներ քաղաքը հիշատակում են այդ անունով: Հայկական գորգագործությունն ընդհանրապես կապված է եղել Կարին քաղաքի հետ, որի գորգերն այնքան հռչակված էին, որ ըստ արաբ աշխարհագրագետ Ցակուտի վկայության, արևելյան ժողովուրդների մոտ խալի (գորգ) բառը Կարին քաղաքի արաբական ձևից՝ Կալիկալայից է առաջացել:

Հայկական գորգերի հռչակը տարածված էր ամբողջ խալիֆայության մեջ, հաճախ հայ իշխանավորները արբասյան խալիֆաներին թանկարժեք գորգեր էին ուղարկում որպես ընծա:

Չափազանց հետաքրքրական է բնահարկի մեջ գործվածքեղենի հիշատա-

³⁶ Bibl. Geogr. Arab., VI, p. 124.

³⁷ Bibl. Geogr. Arab., V, p. 297.

³⁸ Bibl. Geogr. Arab., VI, p. 249.

³⁹ *Jahshiyari*, Bibl. Arab. Hist. und Geogr., I, 182a.

⁴⁰ *Ibn Khaldoun*, Kitab al-Ibar, Bulaq, 1284 (1867), I, p. 151.

⁴¹ *Jahshiyari*, Bibl. Arab. Hist. und Geogr., I, p. 182a.

կումը: Արաբերեն բնագրում օգտագործված «ռակմ» բառն, ըստ երևույթին, օգտագործվում է հայկական աղբյուրների մեջ հիշատակված ոսկեթել ու դունազարդ դիպակի իմաստով: Զահշիարիի ցուցակում կտոր բառի դիմաց իբն իսլդունը (որը նույն ցուցակը տալիս է փոքր տարբերությամբ), ռաթլ (լիտր) արտահայտությունն է օգտագործում: Ուստի կտոր արտահայտությունը պետք է համարել որոշ քանակությամբ կերպաս՝ զգեստ կարելու համար, որը մոտավորապես մեկ ռաթլ (լիտր) ծանրություն պետք է ունենար:

Գորգերի և գործվածքեղենի հիշատակումը խնդրո առարկա սույն ցուցակում մի անգամ ևս վկայում է, որ արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում արհեստագործության այս երկու ճյուղերը զարգացած վիճակում էին:

Ցուցակում հիշվում են ձկան երկու տեսակ, որոնցից յուրաքանչյուրից սաս հազարական ռաթլ էր վերցվում: Զահշիարին հիշատակում է «աղած, մշակված ձուկ» արտահայտությունը, ապա տարեխը, որն առանձնահատուկ հուշակ ունեւր արաբական խալիֆայության մեջ և կոչվում էր թիրիխ:

Հայաստանից վերցված տարեկան երեսուն բազեն բնականաբար անհրաժեշտ էր որսորդության համար: X դարի մատենագիր Մասուդին բազենների մասին խոսելիս հիշում է, որ Հայաստանում դրանք սպիտակ են լինում՝ «ձյունի առատության պատճառով»: Հայտնի էր նաև Հայաստանի ջորին, որի բուծմամբ հատկապես նշանավոր էր Անձեալայց գավառը: Արաբ պատմիչների վկայությունները Հայաստանի ջորիների տոկոսության ու ճկունության մասին, հասկանալի են դարձնում, թե ինչու բնահարկի ցուցակում որպես տարեկան հարկ հիշված է նաև երկու հարյուր ջորի:

Աբբասյան ժամանակաշրջանի բնահարկը թեև պակաս էր դրամական հարկի արժեքից, այնուամենայնիվ բավական մեծ գումար էր կազմում⁴²:

3. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ

ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ

Խալիֆայության տիրապետության շրջանում անհավասարությունը հասարակության մեջ արտահայտվում էր ոչ միայն շինականի և ընդհանրապես ռամիկի ու ստրուկի շահագործմամբ, այլև այն անիրավահավասարությամբ, որին ենթակա էր ոչ մահմեդական (ալլակոն) ազգաբնակչությունը և դրա մասն էր կազմում նաև հայ ժողովուրդը:

Խալիֆայությունը և ընդհանրապես մահմեդական երկրները միջին դարերում, շունեին կազմավորված օրենսգիրք (Դատաստանագիրք), ոչ էլ խստորեն ընդունված օրենսդրություն, ուստի իրավական հարցերում առաջնորդվում էին մահմեդական իրավագիտությամբ (ֆիկհ), որը հիմնականում կազմավորվել էր VIII դարի երկրորդ և IX դարի առաջին կեսում: Մահմեդական իրավագիտության աղբյուրները համարվում են Ղուրանը և Մուհամմադին վերագրվող ավանդությունները, որոնք իրականում մեծամասնությամբ կազմավորվել էին նվաճումներից հետո հպատակ երկրներում, իրենց մեջ ընդունելով հոռոմեարյուզանդական և իրանական մշակույթների (հատկապես իրավական ավանդությունների) որոշ ժառանգություն: Այս հիմքի վրա մահմեդական հո-

⁴² Ա. Տեր-Ղեոնդյան, Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, «Երաբեր հաս. գիտ.», 1969, № 2: